

УДК 599 (477.72)

**Селюніна З. В., Русін М. Ю., Русіна Л. Ю.
ФАУНІСТИЧНІ ОСНОВИ ЗАПОВІДАННЯ
КОЛИШНЬОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОЛІГОНУ**

Вступ

Навколишнє середовище перебуває під постійним антропогенним навантаженням. На природні комплекси півдня України впливає низка як великомасштабних, так і локальних факторів, що обумовлені господарською і побутовою діяльністю людини. Одним з найбільш дієвих засобів збереження природного стану екосистем є створення природоохоронних територій [4].

Останніми роками, коли відбувається активна демілітаризація нашої країни, перспективним природоохоронним резервом стають військові полігони, що мають значні площі і тривалий час були виключені з господарської діяльності. Надання певного природоохоронного статусу цим територіям дозволить включити їх в екологічну мережу як вузлові пункти, що підвищить ефективність і репрезентативність цих мереж.

"Свободний Порт" на півострові Ягорлицький Кут – один з колишніх військових полігонів, що ввійшов у систему природоохоронних територій України.

Ягорлицький Кут розташований у районі причорноморських степів. Цей зональний природний комплекс представлений на приморських ділянках Чорноморського біосферного заповідника. До охоронної зони заповідної Тендрівської затоки та ділянок "Ягорлицький Кут" і "Потіївка" заповідника прилягає зона антропогенних ландшафтів.

Найбільш значущі для даної території типи угідь: поля зернових і овочевих культур; рисові чеки, іригаційні канали і споруди; населені пункти, будівлі господарського призначення; лісосмуги; незначні цілинні ділянки степу; приморські вологі солончаки; прибережні смуги заток; інгресійні і континентальні озера; очеретяні зарості [2].

Оскільки вся територія цієї зони, крім заповідних ділянок, була піддана значному антропогенному впливу, Ягорлицький Кут залишився майже єдиною ділянкою нетрансформованого приморського степу, що і обумовлює його унікальність і еталонність.

Історія розвитку території

До початку позаминулого сторіччя ці площі використовувалися лише скотарями-кочівниками, XIX ст. було періодом активного освоєння величезних просторів південноукраїнських степів. Півострів Ягорлицький Кут входив у великі володіння німецьких колоністів. Основним видом використання територій було пасовищне скотарство, у першу чергу – вівчарство.

Приморське положення півострова визначало також розвиток рибальства. Утворився ряд населених пунктів: села Очаківське, Свободний Порт, Ягорлицький Кут (нова Краснознам'янка). У районі озер Солодкої Забичі проводився сольовий промисел.

Після Жовтневої революції велика частина Ягорлицького Кута увійшла до складу вівчарського радгоспу, що пізніше влився до складу сільськогосподарського гіганту "Союзкаракульекспорт". З 1927 року берегова смуга (шириною від 1 до 2 км) та острови Тендрівської і Ягорлицької заток увійшли до складу Надморських заповідників, з 1934 року – до Чорноморського заповідника.

Наприкінці 50-х років у період розпалу "холодної війни" стали різко збільшуватися площі військових полігонів. На півострові Ягорлицький Кут було вирішено створити полігон для бомбометання авіації ВМС (військово-морських сил) загальносоюзного значення. Стався перерозподіл території півострова між військовим відомством і заповідником: більша частина Ягорлицького Кута була віддана під військовий полігон, заповідна частина склала менше 1000 га.

На території полігону існували два основні види природокористування: (1) діяльність, пов'язана з функціонуванням військового полігона (установка мішеней, розмітка території, прокладання доріг, будівництво); (2) скотарство (тут випасалася велика рогата худоба господарської частини полігона і вівці с-г "Краснознам'янський").

Більше 20-ти років Чорноморський заповідник намагався припинити діяльність військового полігона в угіддях міжнародного значення, що були включені в Рамсарську конвенцію [1]. Але це вдалося зробити лише після створення незалежної української держави. В 1996 році військовий полігон припинив свою діяльність, а в 1998 частина його території була передана Чорноморському біосферному заповіднику: в даний час ця ділянка заповідника складає 5540 га.

Антропогенний вплив

Внаслідок діяльності власне полігону як військово-іспитового об'єкту відбулися зміни рельєфу: були насипані пагорби, що використовувалися для установа мішеней, внаслідок бомбометання було утворено багато вирв великих та незначних розмірів. Найбільше значення мають штучні пагорби, при чому деякі з них мають досить великі розміри. Тут влаштовують свої помешкання полівки, лисиці та енотові собаки. Вирви від попадання бомб можна за розмірами поділити на великі та малі, а за наповненістю водою – на повноводні, пересихаючі, сухі. Наповненість водою залежить у першу чергу від місця утворення вирви, а, по-друге – від її величини.

На території колишнього полігону залишилися у великій кількості старі мішені та інші антропогенні об'єкти (гільзи й осколки снарядів різного калібру, залишки розмітки території, скати від коліс та ін.). Власне мішені являють собою корпуси від старих машин і танків, літаків та БТР. Вони сприяють проникненню на дану територію видів птахів, не характерних для степів: шпаків, горихвісток, мухоловок, дроздів (які гніздяться в мішенях) На цих мішенях знайдено і гнізда ос-пелопей, які також не є степовими.

Ці мішені нерідко використовуються хижими птахами як пункти для спостережень, про що свідчать багаточисельні «погадки». Мішені використовуються як схованки ссавцями (лисицями, єнотовими собаками, зайцями, ласками та куницями, мишоподібними гризунами), птахами та плазунами.

Інші антропогенні об'єкти (триангуляційні знаки, стовпи, нагромадження скатів тощо) також можуть бути використані як схованки, як місця помешкання деяких видів та як пункти для спостережень. Житло людини є найголовнішим центром синантропізації флори та фауни.

Серед будівель необхідно розрізняти житлові, господарські і покинуті. Усі будівлі на території колишнього полігону належали до військової частини. Частина з них й досі використовуються як житлові та господарські для забезпечення житла та роботи єгерів заповідника.

Будівлі служать притулком для багатьох синантропних видів тварин. Тут гніздяться у великій кількості ластівки (середня щільність 1 гніздо на 5м²). Також, були знайдені гнізда сича (в одній з покинутих будівель) та боривітру (на дозорній вишці). Окрім птахів, будівлі служать притулком для змій, деяких ссавців (хатніх мишей, куниць), комах.

Разом з будівлями штучні насадження створюють єдиний комплекс. До штучних насаджень слід віднести городи, дерева та кущі. Городи вносять у цілинний степ ряд видів-бур'янів та пов'язаних з ними комах. Це призводить до появи та збільшення кількості птахів, що живляться на бур'янах. Деревинно-кущові насадження приваблюють велику кількість птахів на гніздування (таким шляхом з'являються види закритих біотопів) та харчування під час міграцій. А це, у свою чергу, приваблює дрібних соколів, сичів тощо. Отже, видове різноманіття біля кордонів (поселень єгерів на території заповідника) зростає за рахунок проникнення синантропних видів та видів закритих біотопів.

На півострові Ягорлицький Кут протягом 40 років під заповідною охороною знаходилось близько 1000 га. На цій ділянці збережено еталонні ділянки приморського степу, генофонд природних фітоценозів, розмаїтість біотопів і фауністичних угруповань (насамперед, орнітокомплексів). В даний час біотопна розмаїтість природних комплексів Ягорлицького Кута збільшилась як в результаті антропогенної трансформації, так і збереження природних біотопів. Серед останніх – степові ділянки, пониження, солончаки, лугові ділянки, прибережні очеретяні зарості, відкриті узбережжя.

Тваринний світ

Сучасний теріокомплекс приморського степу представлений типовими степовими видами. До його складу входять 18 видів ссавців, що відносяться до 15 родів, з 10 родин, 6 рядів. 27,8 % теріокомплексу представлено видами, схильними до синантропізації. 15,8 % (3) – види, що охороняються. 22,2 % – це види, характерні для опустеленого степу, 16,7 % – для подів, інші види є спільними для всього теріокомплексу приморського степу [3].

До складу фауністичного комплексу приморського степу входить 5 видів лускатих рептилій, що відносяться до 4 родів з 3 родин. З них 2 види внесені до Червоної Книги України.

Із земноводних у приморському степу зустрічається жаба зелена, яка мешкає на межі приморського степу й очеретяних заростей. Фоновими видами в степу є полівки (*Microtus*), лисиця звичайна (*Vulpes vulpes*) і тхір степовий (*Mustela eversmanni*), гадюка степова (*Vipera ursinii*) і ящірка прудка (*Lacerta agilis*), жайворонки (Alaudidae).

Відносна чисельність жаби зеленої невелика і в середньому складає 0,3 ос./км (1,4 ос./га). Серед змій переважає гадюка степова (*Vipera ursinii*). Щільність її населення сягає 1,3 ос./га. Фоновим видом є ящірка прудка (*Lacerta agilis*). На луговинах її нараховується 7,3 ос./га в 1999 р. і 5 ос./га у 2000 р.

На території півострова живе 10–12 зайців. В переважаючих біотопах (луговини) щільність населення зайців складає 8 ос./100 га.

Найбільш чисельними є мишоподібні гризуни. Слід зазначити, що відносна чисельність мишоподібних гризунів значно коливається у багаторічній динаміці. Гуртова полівка є фоновим видом у приморському степу. Щільність її поселень в середньому складає 36,6 ос./га. В опустеленому степу – 207 ос./га. В 2000–2001 рр. відмічалось підвищення чисельності полівок: гуртової до 6 ос./100 пастко-діб; східноєвропейської до 2 ос./100 пастко-діб. Слід зазначити, що на території колишнього полігону щільність поселень гуртової полівки менша.

Чисельність дрібноокої миші складала у різні роки від 0,1 до 5 ос./100 пастко-діб (у 1999 р. – 4,4 ос./100 пастко-діб, в 2001 році – 2,4). Хатня миша часто зустрічається біля людського житла, де її відносна чисельність складає 2–3 ос./100 пастко-діб. Відносна чисельність малого ховраха складає 0,1–0,3 ос./км (0,06–0,2 ос./га), а великого тушканчика в середньому 2 ос./км (0,1 ос./га). Слід зазначити, що на старій території (тій, що здавна охороняється) чисельність великого ховраха у 1,5–2 рази менше ніж на колишньому полігоні, а чисельність тушканчика по всьому півострову складає близько 300 особин, але на полігоні вона вища.

Типовий мешканець приморського степу — тхір, його чисельність не перевищує 0,1 ос./км. Для Ягорлицького Кута характерна висока щільність населення білогрудого їжака, середня відносна чисельність якого складає 0,9 ос./км (на території, що здавна охороняється, – 1,7 ос./км, а на колишньому полігоні – 0,3–0,6 ос./км). Лисиця є основним фоновим видом серед хижаків. У 1999–2001 рр. всього на заповідній території було відмічено 25 особин, лисиці та 8 єнотових собак, а на старій – лише 3 особини *Vulpes vulpes* та дві *Nyctereutes procyonoides*. По очеретяних заростях щорічно кочують 5–7 особин дикого кабана.

Отже, отримані нами дані свідчать, що чисельність та щільність населення фонових та деяких інших багаточисельних видів на старій (що здавна охороняється) та новій (полігон) території різна, що в першу чергу обумовлюється антропогенними факторами (колишня діяльність полігону, випасання худоби, сінокосіння та ін.).

Висновки

Фауністичні комплекси колишнього полігону знаходяться в більш менш природному стані і характеризуються значним біорізноманіттям, яке відповідає природній зоні, що розглядається. Заповідання цієї території є прикладом доцільного використання природоохоронного потенці-

алу колишніх військових полігонів при створенні Екомережі України, яка запропонована у Законі України “Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі на 2000–2015 роки”.

Література

1. Рамсарская конвенция о водно-болотных угодьях, которые имеют международное значение, главным образом как среда обитания водоплавающих птиц (Рамсар, 1971 / Ратифікована в Україні у 1996 р.). **2. Реймерс Н. Ф., Штильмарк Ф. Р.** Особо охраняемые природные территории. М.: Мысль, 1978. – 119 с. **3. Селюнина З. В.** Характеристика фаунистических комплексов Черноморского биосферного заповедника // Актуальні питання збереження і відновлення степових екосистем: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю заповідання асканійського степу (Асканія-Нова, 21–23 травня 1998). – Асканія-Нова, 1998. – С. 306–308. **4. Черняков Д. О., Уманець О. Ю., Селюнина З. В., Руденко А. Г., Ткаченко П.В.** Ландшафтне та біологічне різноманіття територій сільськогосподарського призначення в зоні причорноморських степів // Заповідна справа в Україні на межі тисячоліть: сучасний стан, проблеми і стратегія розвитку (Канів, 11–14 жовтня 1999). – Канів, 1999. – С. 169–175.

Summary

Faunal resource from the nature-protective reservation of military exrange. — Z. Selyunina, M. Rusin, L. Rusina. — "Svobodny Port" was military exrange. It is situated in the Yagorlytsky Kut peninsula. This territory is one from unmodified parts of seaside steppe. Now biotopic diversity of nature complexes on this peninsula is increased. This is resulting both antropogenic influence and conservation nature biotopics. There are 18 species of mammals, 5 reptiles, 1 amphibian in fauna of this territory. Condition of faunal complex of the exrange is more or less natural. It characterises for important zonal biological diversity. Reservation of this territory is example of expedient use at nature-protective potential military range by creation of the Ecological net in Ukraine.